

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Luttinen, Jaana

Title: Tilattomuuden ja maattomuuden yleistyminen

Year: 2024

Version: Published version

Copyright: © 2024 kirjoittajat

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Luttinen, J. (2024). Tilattomuuden ja maattomuuden yleistyminen. In J. Ojala, & R. Turunen (Eds.), Uudisraivaajien maa : Ylä-Savon asutus ja elämisen ehdot (pp. 213-239). Suomalaisen kirjallisuuden seura. Historiallisia tutkimuksia, 291.
<https://oa.finlit.fi/site/books/e/10.21435/ht.291/>

Jaana Luttinen

Tilattomuuden ja maattomuuden yleistyminen

Kansalliseen historiankirjoitukseemme on sisäänrakennettu talollisuuden ihanne. Suomalaisella maaseudulla liikuttiin 1800-luvulla kuitenkin sosiaalisessa hierarkiassa useammin alas- kuin ylöspäin: talollisista tilattomiksi. Maattomien kasvavasta määrästä ja kurjistuvista elinoloista muodostui merkittävä yhteiskunnallinen kysymys. Aikalaiselvytysten valossa Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan määrällisesti nopeasti kasvavalla irtaimella maataloustyöväestöllä oli muita maakuntia huonommat olot. Miksi tilattomuus ja maattomuus yleistyivät? Keitä ongelmallisena pidetyt ”loiset” olivat? Millaiset olivat heidän elinolonsa?

Tilattomuus Ylä-Savossa

Suomalaisen maaseutuyhteisön sosiaalinen rakenne muuttui rajusti 1800-luvun kuluessa: maanomistajien suhteellinen osuus aleni ja maattomien osuus kasvoi.⁷⁴¹ Isojaon jälkeen maaseutuyhteisön merkittävin sosiaalinen ja taloudellinen jakolinja liittyi juuri maanomistamiseen. Talollisilla oli maaomaisuutensa ansiosta maalaisrahvaasta eniten taloudellista jatkuvuutta, joustavuutta ja kriisinkestävyyttä, kun taas maattomien elämää leimasi epävarmuus tulevasta. Tilattoman väestön alakomitea (1901–1906) keräsi ruokakuntakohtaisen tilastollisen aineiston Suomen maaseutuväestöstä, joka muodosti tuoloin liki 90 prosenttia koko maan väestöstä. Maalaiskuntien asukkaista yli 70 prosenttia sai pääelantonsa maanviljelyksestä.⁷⁴² Osuus oli eurooppalaisittain korkea. Suomi säilyi pitkään 1900-luvulle maatalousvaltaisena ja maaseutumaisena.

Ylä-Savo oli 1900-luvun alussa maatalousvaltaisinta Suomea. Esimerkiksi kiuruveitistä 93 prosenttia hankki toimeentulonsa maanviljelyksestä. Kiuruvedellä maanviljelysväestön osuus oli toiseksi suurin Suomessa Viipurin läänin Rautjärven jälkeen⁷⁴³. Omaa tai vuokramaata viljelevien osuus oli Ylä-Savossa ja koko Kuopion läänissä hie- man pienempi kuin koko maassa, jossa maanviljelijöitä ja maataloustyöntekijöitä oli suurin piirtein yhtä paljon. Ylä-Savossa kahta maanviljelijää kohden oli kolme maataloustyöntekijää. Kiuruvedenkin maatalousväestöstä selvä enemmistö oli maattomia työntekijöitä (Kuvio 15).

Tilattoman väestön köyhydestä ja puutteellisista elinoloista muodostui 1800-luvulla yksi suurimpia yhteiskunnallisia keskustelunaiheita. Kuopiossa asunut J. V. Snellman kiinnitti *Saima*-lehdessään vuonna 1845 huomiota Itä-Suomessa suhteettomasti kasvavaan tilattomaan väestöön.

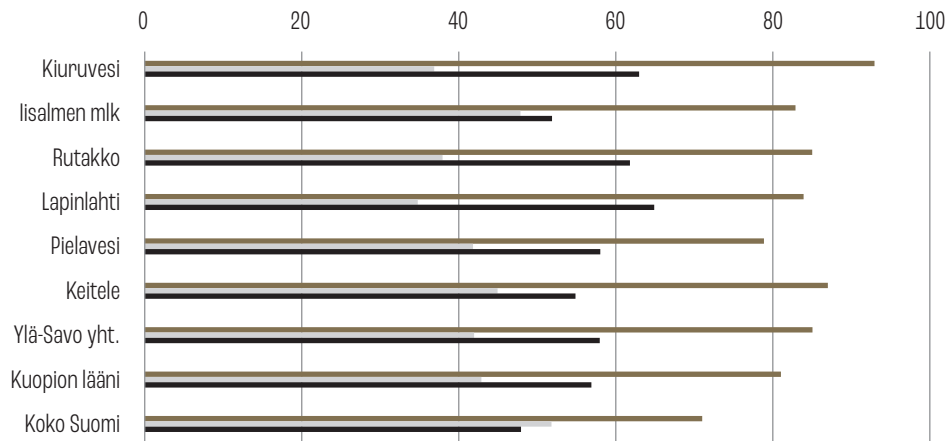
Maanviljelijäväestössä talollisten ja heidän palkollistensa osuudet laskivat voimakkaasti, maata viljelemättömän irtaimen työväestön – niin kutsutun loisväestön – osuus taas kasvoi jyrkästi. Savo-Karjalan kaskialueella loisväestöä oli 1820-luvun puolivälissä alle kymmenesosa maalaisväestöstä, mutta 1875 heidän osuutensa oli jo runsas viidennes

Äiti ja lapset katsovat savutuvan ikkunasta. Asumus on muutaman kilometrin päässä kaupungista. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Iisalmi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Kuvio 15. Maalaiskuntien pääasiallisesti maanviljelyksestä elävä väestö (%-osuus väestöstä) Ylä-Savossa, Kuopion läänissä ja koko maassa 1901. Lähde: Gebhard 1913, taulukko 1.

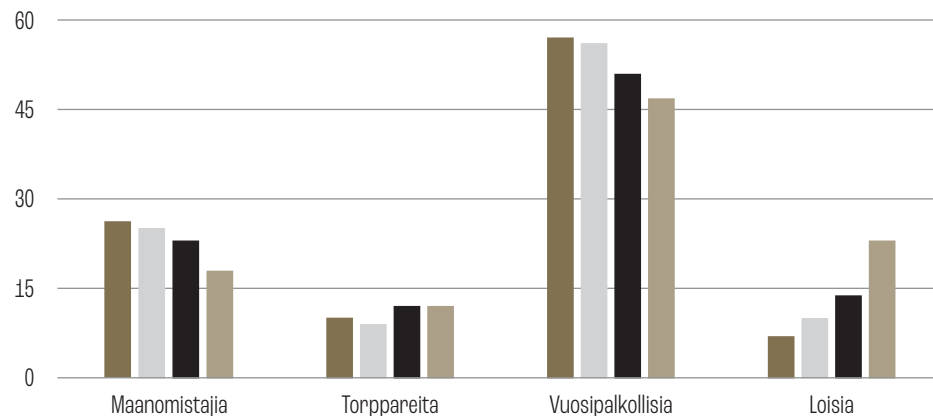
- Pääasiallisesti maanviljelyksestä elävä väestö kunnan välikuvusta %
- Maanviljelijöiden osuus maanviljelyksestä elävästä väestöstä %
- Maanviljelystyöväen osuus maanviljelyksestä elävästä väestöstä %

ja Iisalmen pitäjässä jopa liki neljännes, kuten kuvio 16 osoittaa.⁷⁴⁴ Uuden vuosisadan taitteessa Ylä-Savossa maata omistamattomia ruokakuntia oli 80 prosenttia, mikä vastasi Kuopion läänin tasoa ja oli hieman koko maata korkeampi. Loisiväestön ja mökkinläisten osuus oli Ylä-Savossa suuri, mutta kuitenkin useita prosenttiyksikköjä pienempi kuin koko Kuopion läänissä.⁷⁴⁵

Kuvio 16. Arvio maanomistajien, torppareiden, vuosipalkollisten ja työkykyisen loisiväestön %-osuuksista Iisalmen pitäjässä 1830, 1850, 1860 ja 1870. Lähde: Rissanen 1927, 442–443.

- 1830
- 1850
- 1860
- 1870

Tilattoman väestön sosiaalinen rakenne

Maaseudun tilattomuudessa ei ollut kyse vain yhteiskunnallisesta ongelmasta, vaan tilattomat myös toivat joustoa maatalouden harjoittamiseen. Työvoimaa oli saatavissa sesonkitöihin, mutta sitä oli mahdollista myös jättää palkkaamatta taloudellisesti huonoina aikoina. Vuokraviljelijät puolestaan raivasivat tilan peltoja ja niittyjä.

Maata omistamattoman väestön sosiaalinen rakenne oli hyvin epäyhtenäinen ja heidän luokittelunsa viranomaisasiakirjoissa häilyväistä. Tilattomissa oli maata viljeleviä, palvelusuhteessa olevia ja tilapäistöitä tekeviä, työkykyisiä ja vaivaisia, omissa mökeissään asuvia perheitä sekä kiertävää elämäntapaa viettäviä irtolaisia ja almujen varassa eläviä kerjäläisiä.

Perälän salomökki. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1939, Varpaisjärvi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

Viranomaisilla oli jo 1800-luvulla laaja käsitteistö, jonka avulla he pystyivät erottelamaan tilattoman väestön rakennetta ja yksittäisten ruokakuntien asemaa.

Lampuodit muodostivat maattomien ylimmän kerroksen. He olivat kokonaisen tilan vuokraajia, jotka suorittivat vuokran joko maa- ja metsätaloustuotteina tai osittain työnä. Lampuodit hoitivat usein säätyläisten omistamia tiloja ja upseeriston sotilasvirkataloja. Lampuodin vuokraan saattoi kuulua tilan veroista vastaaminen. Ylä-Savossa lampuoteja oli alle kymmenesosa vuokratilallisista 1912. Lampuoteja vastaavia puutavarayhtiöiden ja puukauppaa harjoittavien kauppiaiden tilanvuokraajia eli ”arentimiehiä” ilmestyi alueelle 1800-luvun viimeisistä vuosikymmenistä lähtien.⁷⁴⁶

Sosiaaliseltaan asemaltaan torppari häilyi talollisen ja työväestön rajalla. Torppari oli viljelijä, joka oli vuokrannut osan tilasta. Torppari maksoi maanomistajalle vuokraa osuutena viljasadostaan eli osaviljana, joka oli Savossa yleisesti kolmannes vuotuisesta sadosta. Osaviljan lisäksi torpparin oli tehtävä taksvärkkiä taloon yleensä talvisin viikko ja kesäisin 1–2 viikkoa ruokapalkalla.⁷⁴⁷ Savo oli suullisten ja lyhytaikaisten torpparisopimusten aluetta. Sopimuksia ei kiinnitetty käräjillä, kuten muualla Suomessa oli tapana. Tilattoman väestön oloja tutkineen Aksel Liliuksen vuonna 1888 ilmestyneen matkaraportin mukaan talollisen ja torpparin välillä oli Kuopion läänissä yleensä vain suullinen sopimus, vaikka vuodesta 1864 laki velvoitti kirjallisen sopimuksen tekoon. 1910-luvulla reilusti yli neljännes sopimuksista oli Iisalmen kihlakunnassa edelleen suullisia. Talollisen kriisi vaikutti myös torppareihin. Jos kirjallista sopimusta ei ollut, vuokraviljelijän irtisanominen oli helppoa. Tällöin torppa luovutettiin talolle ilman lunastusmaksuja.⁷⁴⁸

Vuokraviljelysten lisäksi torpparilla oli yleensä jonkin verran omaa karjaa: yksi tai kaksi lehmää, jokunen lammas ja ehkä hevonen. Aksel Liliuksen valistuneen aikalais-arvion mukaan pohjoissavolaisten torppareiden omaisuuden arvo oli parhaimmillaan

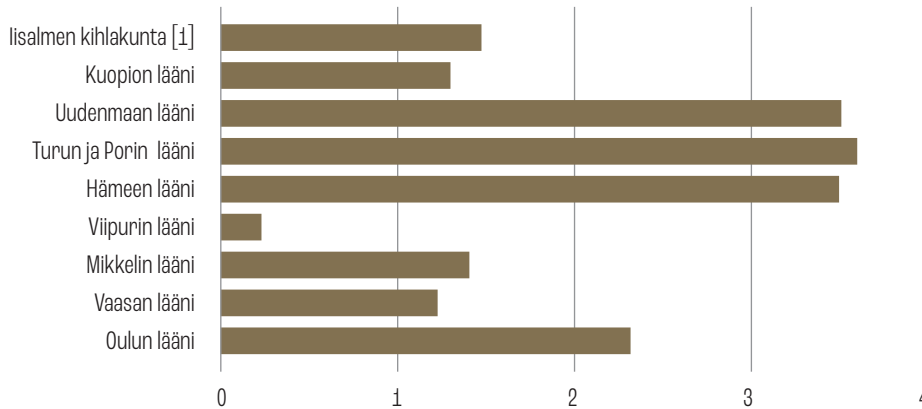
runsaat 300 markkaa 1880-luvun loppupuolella. Summalla olisi saanut ostettua hyvän hevosen tai parikymmentä tynnyrillistä rukiita. Vertailun vuoksi mainittakoon, että 1890-luvun taitteen tienoilla keskisuomalaisen torpparin kuolinpesän nettovarallisuus oli keskimäärin noin 450 markkaa ja Etelä-Savossa ristiinalaisen tilattoman 412 markkaa, joten Liliuksen arviota voidaan pitää varsin uskottavana.⁷⁴⁹

Talollisen ja torpparin välinen varallisuusero oli merkittävä ja johtui ennen kaikkea maanomistuksesta. Perintötalollisten perukirjoihin on merkitty kiinteän omaisuuden arvo, jota torppareilla ei vuokraviljelijöinä ollut. Lisäksi maaomaisuus toi talolliselle myös tuottoja, 1800-luvun Ylä-Savossa lähinnä viljana, rehuna ja tukkipuina sekä välillisesti myös voina. Sitä kautta heillä oli torpparia paremmin mahdollisuuksia hankkia erilaista omaisuutta.⁷⁵⁰ Torpparin sosiaalinen asema oli kaksijakoinen. Hän oli viljelijänä itsenäinen, mutta päivätyötä tehdessään palkollisen asemassa. Torppari oli vapaa maanomistukseen liittyvistä veroista ja velvoitteista. Niistä vastasi torpan omistaja. Torpan saattoi periä, ja torpan vuokraoikeudesta voitiin maksaa siirtosumma.⁷⁵¹

Torppien määrä alkoi 1800-luvun lopulla laskea. Tukkipuiden kysynnän kasvaessa, maan hinnan kohotessa ja viljelytekniikan kehittyessä moni talo otti torpan viljelyksiineen omaan käyttöön. Myös maanjaot vähensivät torppien määrää, sillä moni uusi talo perustettiin torpan paikalle. Puutavarayhtiöiden omistuksessa torpan peltoaukea jäi usein metsittämään. Torppien vilkkain perustamiskausi ajoittui 1700-luvun lopulle ja 1800-luvun alkupuolelle. Arvo M. Soinisen mukaan torpparin talous heikkeni suhteessa talollisiin erityisesti 1800-luvun lopulla ja torpanpito tuli entistä epävarmemmaksi. Torpparien taloudellinen asema heikentyi jopa muihin maataloustyöläisiin verrattuna. Torppari sai huomata tekevänsä työtä halvemmalla kuin päivätyöläiset ja vuosipalkolliset – puurtavansa enemmän työtä entisellä palkalla. Moni torppari lähti torpastaan ja ryhtyi sekatyömieheksi.⁷⁵²

Itä-Suomen kaskiviljelyalueella, jollainen myös Iisalmen pitäjä oli, torpparilaitos juurtui hitaasti, koska kaskivuoroviljely käytti yleensä tilan koko metsäaluetta. Metsätorppia enemmän syntyi talojen lähelle mökkejä, joista ruotsinkielisissä henkikirjoissa käytettiin kyllä nimitystä *torpare*, mutta kun henkikirjoja alettiin 1800-luvun lopulla kirjoittaa suomeksi, käänös oli 'mökkiläinen'. Arvo M. Soininen onkin huomauttanut, ettei läheskään kaikkea, mitä on kirjoitettu Suomen torpparioloista voida soveltaa sellaisenaan Itä-Suomeen, joka oli pikemmin mökkiläis- kuin torpparialuetta.⁷⁵³ Iisalmen kihlakunnassa oli 1900-luvun taitteessa puolitoista vuokraviljelmää yhtä omaa viljelmää kohti. Esimerkiksi Uudellamaalla, Lounais-Suomessa ja Hämeessä oli noin 3,5 torppaa yhtä omaa viljelmää kohti (Kuvio 17).

Varsinkaan Itä-Suomessa mäkitupalaisen, mökkiläisen ja torpparin välinen rajanveto ei ole yksiselitteinen. Mäkitupalainen oli pienen talonosan vuokraaja, joka kuului satunnaisten työansioden varassa elävään työväkeen. Hänellä oli vakituinen asunto vuokraamalla. Mäkitupa (*backstuga*) on käsitteenä nuorempi kuin torppa. Väestötilastoja varten perustettu taulustolaitos teki 1700-luvun keskivaiheilla eron torppien välillä, joilla oli viljelmä ja sellaisten, joilla viljelmää ei ollut. Kuitenkaan mäkituviksi ei viimeksi mainittuja vielä kutsuttu. Talonpoikaismaille mäkitupia alettiin virallisesti perustaa vuoden 1762 jälkeen, jolloin myös talolliset saivat vuokrata pelkkiä asuintontteja. Siihen asti tämä

Kuvio 17. Talonosan vuokratiljelmiä omaa viljelmää kohti vuonna 1901. Lähde: Paavilainen 1912, 138. [1] Iisalmen maalaiskunta, Kiuruvesi, Lapinlahti, Rutakko, Nilsistä ja Juankoski.

oli ollut mahdollista vain manufaktuureille. Mäkitupa alkoi virallisena käsitteenä yleistyä vuodesta 1805 lähtien. Ylä-Savossa Salahmilla ja Jyrkällä oli ruukintyöläisten mäkitupa-asutusta. Vuosisadan lopulla mäkitupien määrä kasvoi merkittävästi, kun tilatille alkoi löytyä enenevässä määrin ansiomahdollisuuksia maatalouden ulkopuolelta. Mäkitupa-alueita rakentui varsinkin Iisalmen kaupungin ja kirkonkylien läheisyyteen, rautatien ja teollistumisen myötä 1900-luvun alussa myös radanvarsikyliin, kuten Sukevalle. Kun torppareiden sopimuksellisia oikeuksia lisättiin, myös tilalliset alkoivat eri puolella Ylä-Savoa perustaa mieluummin mäkitupia kuin torppia.⁷⁵⁴

Mäkitupalaisella eli mökkiläisellä oli pieni peltotilkku ja perunamaa. Hän ei ollut vakinaisessa vuosipalveluksessa eikä saanut päätoimeentuloaan maanviljelyksestä vaan sekalaisista töistä. Mökkiläinen saattoi olla myös käsityöläinen ilman alansa mestarin-kirjaa. Pohjoissavolainen mäkitupalainen omisti usein lehmän mutta Aksel Liliuksen mukaan ”tuskin koskaan” omaa hevosta. Lilius arvioi, että mäkitupalaisen omaisuus oli 1880-luvun loppupuolella noin sata markkaa eli kolmannes torpparin omaisuudesta. Mäkitupalaisilla ei tavallisesti ollut suullista tai kirjallista sopimusta tontin omistajan kanssa siitä, miten kauan tontilla sai asua, mikä loi epävarmuutta mökkiläisten elämään. Päivätöitä vastaan mäkitupalainen sai ottaa talon metsästä polttopuut, vastat ja aidakset.⁷⁵⁵

Muonarenki tai -torppa syntyi tyypillisesti siinä vaiheessa, kun talon hyvänä pidetty renki meni naimisiin. Jos isäntäväki halusi rengin edelleen jatkavan talon töissä, tämä sai mökin tilan mailta ja joko jatkoi palkollisena tai auttoi talontöissä tekemällä taksvärkkiä. Muonarengit olivat mäkitupalaisia sidotumpia isäntäväkeensä, sillä heillä ei ollut mahdollisuutta ulkopuolisiin ansiotöihin, mutta tupa ja perunamaa oli järjestetty talon puolesta. Kyse oli yleensä suurehkojen tilojen kiinteästä työvoiman tarpeesta.⁷⁵⁶ Muonarenkejä oli Ylä-Savossa hyvin vähän.

Myös palkolliset kuuluivat maaseudun maattomiin. He olivat osa isäntäperheen ruokakuntaa. Rengeillä ja piioilla oli säännöllinen työ, vuoden pesti kerrallaan. Jo keskiaikaisten lakien mukaan kaikki, jotka eivät omistaneet maata tai joilla ei ollut itsenäistä elinkeinoa, tarvitsivat työnantajan. Vuosipalkolliset saivat isännältään yösijan, työvaatteet ja ateriat sekä pestuurahan. Vuosipalkollisen asema oli melko turvattu, jos hän vain tuli toimeen isäntäväkensä kanssa. Laillisen suojelun periaate säätelin renkien ja piikojen

elämää edelleen 1800-luvulla, sillä palkollisasetus lupasi isäntien ja emäntien lempeyttä ja säävyisyyttä kunnollisille, mutta uhkasi kurituksella kunnottomia. Palkolliset olivat tyypillinen ikävaiheeseen liittyvä siirtymäryhmä. Renkeinä ja piikoina olivat yleensä nuoret, 15–25-vuotiaat, naimattomat ihmiset. Heistä osa avioitui talollisväestöön kuuluvan kanssa ja koki näin sosiaalisen nousun tai paluun talolliseksi. Rengin vuosipalkka oli 100 markkaa ja piian 50 markkaa 1880-luvun lopulla.⁷⁵⁷

Kylänloppulaiset (*fattig, utfattig, urfattig*) olivat työkyvyttömiä, jotka eivät kyenneet elättämään itseään. He tekivät pieniä askareita taloihin, kerjäsivät ja olivat vaivashoidon varassa, elivät kirkon vaivauskassan tukemana (*kyrckofattig*) tai ruotuköyhinä (*rotfattig*). Köyhien, työkyvyttömien ja vaivaisten hoito oli pitkään seurakuntalaisten armeilaisuuden varassa, mikä johti myös kerjäläisyyden vakiintumiseen arkiseksi ilmiöksi. Vuoden 1686 kirkkolain mukaan ”cungin kihlakunnan piti elättämän omat waiwaisens”. Iisalmessa siirryttiin muutaman muun savolaisen pitäjän tavoin vaivashoidossa ruotujakoon 1730-luvulta lähtien, mutta järjestelmä haki vielä muotoaan ja kerjäläisten määrää vain kasvoi vuosisadan loppupuolta kohti. Vuoden 1788 vaivashoitoasetus kirjasi vaivashoidon pitäjien velvollisuudeksi ja huollettavien kotipaikkaoikeudeksi. Keinot jäivät pitäjien harkintaan.⁷⁵⁸

Kuningasta ja maaherraa myöten valitettiin 1800-luvun alkuvuosina Iisalmessa liikkuvista kerjäläisistä ja rikollisista. Maaherran mukaan missään muussa läänissä ei ollut yhtä paljon irtolaisia kuin Savon ja Karjalan läänissä – Iisalmen tilanne oli erityisen huolestuttava. Tosin Suomen sodan (1808–1809) aikana pitäjässä liikkui paljon kerjäläisiä ja irtolaisia Kainuun ja Pohjanmaan puolelta, mikä viittaa siihen, että olot olivat siellä vielä ankarammat. Sodan jälkeen Iisalmen pitäjässä otettiin käyttöön uudet vaivaisruo-

Anna Pennasen mökki. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, 1920- tai 1930-luku, Lapinlahti, Onkivesi, Mustasaari. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemu-seon kokoelmat.

dut köyhien sijoitusta varten. Vuodesta 1818 lähtien ruodussa oli 4–6 taloa. Vasta vaivashoitoasetus 1879 määräsi vaivashoidon yhteiskunnalle kuuluvaksi. Kukin työhön kykenevä mies tai nainen oli velvollinen elättämään itseään ja alaikäisiä lapsiaan sekä mies vaimoaan. Ajatus miehestä perheen varsinaisena elättäjänä oli 1800-luvun loppupuolella uutta, kaupunkikotitalouksiin soveltuvaa ajattelua. Agraarisessa perhemallissa mies ja nainen muodostivat verrattain tasaveroisen työparin.⁷⁵⁹ Vuoden 1879 vaivashoitoasetuksen mukaan kunnan asiana oli antaa vaivashoitoa vain omille työhön kykenemättömille ja puutteen alaisille jäsenilleen, joilla ei ollut muuta toimeentuloa tai huolenpitoa. Vaivashoitoasetuksen kynnyksellä, vuonna 1878, suomalaisista noin kolme prosenttia oli ”vaivashoidon auttamia ja elätettäviä”. Oulun läänissä heitä oli suhteellisesti eniten, lähes kahdeksan prosenttia asukkaista, ja Kuopion läänissä toiseksi eniten, liki neljä prosenttia.⁷⁶⁰

Ruotsalaisen historiantutkijan Johan Söderbergin mukaan 1800-luvun maalaisköyhälistön osuuden kasvussa oli kyse nimenomaan työikäisen ja -kykyisen väestönosan proletarisoitumisesta. Esimerkiksi sairauden tai työkyvyttömyyden vuoksi työmarkkinoilta syrjäytyneiden osuus ei 1800-luvulla kasvanut läheskään yhtä voimallisesti. Vuosisadan alussa yli 60-vuotiailla, itsellisillä ja leskillä oli suurin köyhtymisen riski, varsinkin naisilla. Vuosikymmenten kuluessa maalaisköyhyydestä tuli vähemmän ikäsidonnaista. Tyypillistä oli edelleen, että köyhien ja työkyvyttömien kotitaloudet olivat pienempiä kuin maanviljelijöiden ja -vuokraajien perheet, koska vähävaraisissa kotitalouksissa ei ollut varaa pitää palkollisia eikä oikein lisääntyäkään.⁷⁶¹

Loisen ja irtolaisen häilyvä raja

Ruotsinkielisellä termillä *inhyses* eli itsellinen kutsuttiin asiakirjoissa paikallisia työkykyisiä tilattomia, jotka eivät kuuluneet mihinkään säätyyn, eivät harjoittaneet mitään ammattia tai olleet palvelussuhteessa. Tällaisia henkilöitä oli Ylä-Savossa 1800-luvulla enenevässä määrin. Itsellisyys ei ollut yksiselitteinen sosiaalinen asema, vaan monimuotoinen ja häilyvä käsite ja kategoria. Sen alle on asiakirjoissa niputettu vaihtelevissa tilanteissa ja oloissa eläviä maattomia, jotka olivat tavanomaisten vuosipalkollisuuksien ulkopuolella. Ennen 1800-lukua itsellinen oli enemmän kruunun veronmaksun ja väestön kontrolloinnin tarpeisiin luotu hallinnollinen termi ja kaatoluokka kuin selkeä väestönosa. Viranomaisen kannalta keskeinen kysymys oli, kuuluiko henkilö veroa maksavaan ruokakuntaan vai oliko hän talon ulkopuolinen, sukuun kuulumaton omana huonekuntanaan (*inhyses*).⁷⁶² 1800-luvun loppupuolella alkoi julkisessa keskustelussa vahvistua kuva itsellisväestöstä omana erityisenä väestönosanaan, jolla oli omanlaisensa ansaintalogiikka ja elämäntapa. Keskustelua hallitsi maataomistavien säätyläisten näkökulma, joka karsasti isäntä-palkollinen-järjestelmän ulkopuolelle jääviä ”irralaisia” työntekijöitä.⁷⁶³

Eri puolilla Suomea itsellisiä kutsuttiin eri nimityksillä. Ylä-Savossa ja laajemminkin Itä-Suomessa oli käytössä ’loinen’. Pohjois-Karjalassa vastaava termi oli ’joutolainen’. Molemmat olivat aikalaistermejä, jotka nykyisin olisivat sosiaalisesti leimaavina kiellet-

tyjä. Itä-Suomessa säätyläiset papeista virkamiehiin käyttivät loinen-määritettä yleisesti suomenkielisissä asiakirjoissa. Pekka Haatasen ja Arvo M. Soinisen mukaan nimitystä itsellinen käytettiin yleensä, jos tällaisella maattomalla väellä oli vuokrattu asunto. Tilattoman väestön alakomitea rajasi vastaavasti loisen henkilöksi, joka asui toisen ruokakunnan luona, samassa huoneessa omistus- tai vuokra-asunnon päämiehen kanssa. Alakomitea kuitenkin tunnisti, että Savossa 'loinen' kattoi myös sen irtaimen väestön, jolla oli vuokra-asunto.⁷⁶⁴

Ylä-Savossa henkikirjoissa ja rippikirjoissa käytettiin loinen-nimitystä laajalti irtainta työväestöä kokoavana käsitteenä. Loiseksi kutsuttiin tilattomia, jotka tekivät satunnaisia ja kausiluonteisia päivätöitä ja elivät usein kädestä suuhun. Loinen asui väliaikaisesti toisen omistamassa huoneistoissa, joko samoissa tiloissa tai vuokramökissä. Loisilla ei ollut yleensä omaa lehmää. Loinen maksoi väliaikaisen asumisensa työllään. Isäntien kanssa ei ollut tapana tehdä suullista tai kirjallista sopimusta. Loiselle palkka maksettiin työpäivien mukaan. Leivänhankinta edellytti monenlaisia taitoja ja fyysistä kuntoa. Loiset myivät työvoimaansa maatalouden kiireisinä kausina, kevättalvella he joutuivat usein kerjuulle. Liliuksen mukaan loisen omaisuus oli 6–34 markkaa ja näin parhaimmillaan kymmenesosa torpparin omaisuudesta.⁷⁶⁵

Torpparin omaisuus oli 1890-luvun tietämällä todennäköisesti keskimäärin korkeintaan kymmenesosa talollisen varallisuudesta ja loisen korkeintaan sadasosa. Mäkitupalaisen ja vuosipalkollisen omaisuus oli suurin piirtein samaa tasoa. Erot maata omistavien ja maattomien välillä olivat erittäin suuria, mutta selviä sisäisiä eroja oli niin talollisten ryhmässä kuin tilattomienkin keskuudessa.

Loisväestö oli ilmentymä maalaisköyhyydestä, jota haluttiin kitkeä pois yhteiskunnallisten ongelmien joukosta. Kuopion läänin kuvernöörin J. A. von Essenin mukaan loinen ”viheliäisyyteen syntyy ja sen alaisena elää”. Palvelussuhteesta irrallisella työvoimalla oli Savo-Karjalassa kuitenkin pitkät perinteet. Väinö Voionmaa pitää työvoimavaltaiseen kaskikulttuuriin jo 1500-luvulta lähtien kuuluneita kirvesmiehiä (*yxmen*) itäsuomalaisen tilattoman väestön ”esi-isinä”. Tilattomat kirvesmiehet kaatoivat ja polttivat kaskiosuuksia ja saivat osuutensa tekemänsä työn mukaan – tai he maksoivat vuokran kasteestaan jälkikäteen satoviljana.⁷⁶⁶

Etenkään isojaon jälkeen kirvesmiehet ja muut tilattomat eivät voineet ansaita leipäänsä enää yhteis- ja joutomaita kaskeamalla, koska metsät oli jaettu yksityisomistukseen tai kruununmetsiksi. Kaskimaiden vuokraaminen vaikeutui, minkä vuoksi toimeentulosta tuli entistä vaikeampaa ilman omia tai vuokrattuja peltoja. Lisäksi kaskikierto lyhenyi jopa suoranaiseksi ryöstöviljelyksi, kun kaskeamisen jälkeen kasvaneita metsiä poltettiin uusiksi kaskiksi yhä nuorempina, mistä syystä kaskiviljelyn tuotto väheni. 1800-luvun loppupuolella myös maatalouden karjatalousvaltaistuminen ja koneistuminen vähensivät sesonkityöläisten tarvetta.⁷⁶⁷

Itsellisinä loiset eivät olleet palkollisasetuksen mukaisesti kenenkään isännän vallan ja suojelun alaisia. Jos töitä ei löytynyt, loisia uhkasi mieron tie ja irtolaisyytös. Irtolaisen ja loisen ero oli kuin veteen piirretty viiva. Irtolaiset olivat loisten tavoin työkykyistä kansaa, jolla ei ollut pysyvää asuntoa tai työtä. Ensimmäisessä irtolaisasetuksessa (1852) tehtiin ero kulkureiden ja loisten välillä. Asetuksessa määrättiin, että irtaimen

työväen oli hankittava itselleen laillinen suojelu eli hakeuduttava esimerkiksi talollisen tai säätyläisen palvelukseen. Kylällä tunnettu, sesonkitöillä elantonsa ja asumisensa maksava loisperhe oli tavallaan yhteisönsä suojeluksessa. Sen sijaan seurakunnilla oli mahdollisuus evätä ulkopaikkakuntalaisen muutto alueelleen, jos tällä ei ollut esittää todisteita siitä, ettei hän joutuisi köyhäinhoidon rasitukseksi. Palveluspakko ja siihen liittyvä laillisen suojelun periaate poistettiin asteittain vuosien 1865 ja 1883 asetuksilla. Seurakuntien oikeus kieltäytyä vastaanottamasta uusia tulokkaita kumottiin 1879 ja 1898. Ammattikuntalaitos lakkautettiin 1868 ja loputkin elinkeinoelämää ja ammatinvalintaa kahlinneet rajoitukset poistettiin 1879.⁷⁶⁸

Teollistumisen ja kaupungistumisen myötä tilattoman väestönosan elämä, ammatin valinta ja työn perässä liikkuminen helpottuivat hiljalleen vuosisadan loppupuolelta lähtien. Myös talolliset pystyivät joustavammin palkkaamaan työvoimaa. Puutavarayhtiöiden savotat ja uitot alkoivat työllistää maaseudun pientilallisia ja tilatonta väkeä. Työmarkkinoiden monipuolistuminen ja työntekijöiden vapaa liikkuvuus ilman pelkoa irtolaiseksi

Pesälän savupirtin nuoripari lapsineen. Valokuvaaja: Ahti Rytkönen, noin vuosi 1929, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

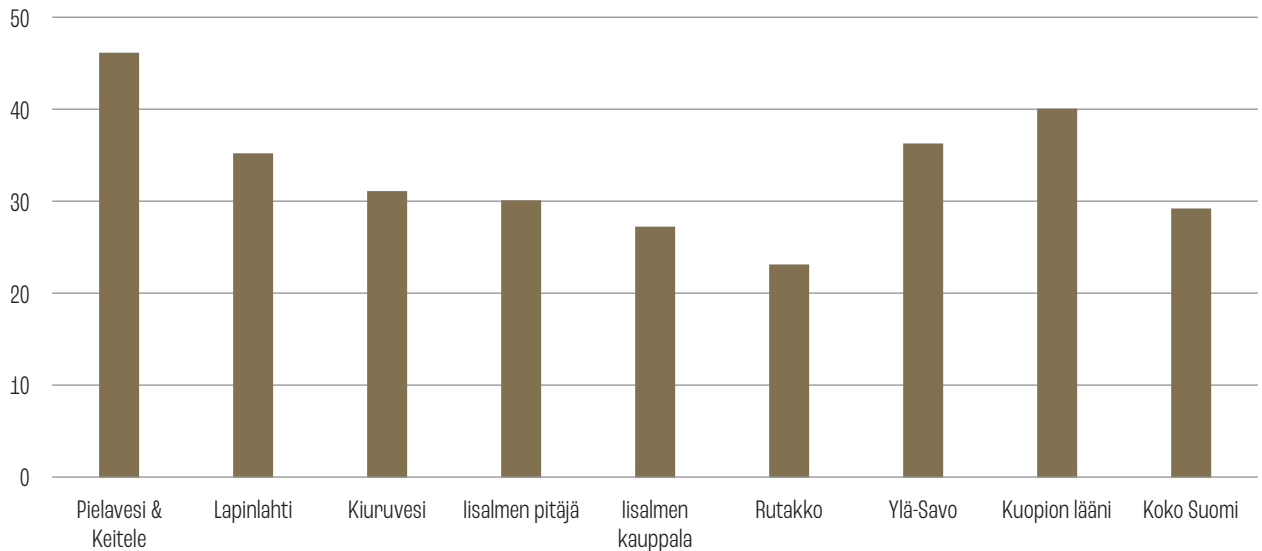
leimaantumisesta olivat asioita, joiden merkitystä esimerkiksi viranomaiset eivät aikalais-arvioissaan juurikaan huomioineet, kun he raportoivat maalaisköyhälistön kasvusta.⁷⁶⁹

Maanomistukseen perustunut, sosiaaliselta ja ammattirakenteeltaan melko pysyvä agrariiyhteisö alkoi murtua 1800-luvulla, kun Suomen maaseudulle muodostui ennen näkemättömän suuri maata omistamattomien yhteiskuntaluokka. Välttämättä kyse ei ollut sosiaalisen aseman heikkenemisestä vaan sen muuttumisesta toiseksi, jopa kohentumisesta. Vuosisadan loppupuolella maalta siirryttiin kaupunkeihin ja kirkonkyliin sekatyömiehiksi, ajureiksi, kirvesmiehiksi ja rautatien rakentajiksi, kotiapulaisiksi ja tehdastyöläisiksi. Iisalmen kauppalassa ja Kuopion kaupungissa ei teollisuustyöpaikkoja syntynyt samassa tahdissa kuin maaton väestö kasvoi maaseudulla. Pohjois-Savosta suunnattiin 1800-luvun loppupuolella käsityökisälleiksi ja piiioiksi Pietariin. Työn perässä muutettiin myös Helsinkiin, Viipuriin ja Kotkaan. Siirtolaisuudesta Pohjois-Amerikkaan tuli vuosisadan taitteessa varteenotettava vaihtoehto niin talollisväestölle kuin tilattomille. Pohjois-Savo oli vuosina 1880–1910 muuttotappioaluetta. Koko Savossa muuttotappio oli suurempi kuin Suomessa keskimäärin mutta vähäisempää kuin maakunnan vastaavan ajan luonnollinen väestönlisäys (syntyneiden ja kuolleiden lukumäärän erotus). Muuttoliike purki maaseudun väestöpainetta.⁷⁷⁰

Kaikilla ei ollut valmiutta eikä haluakaan muuttaa paremman elämän toivossa kauas synnyinseuduiltaan. Jos lähdettiin, usein ei päädytty naapuripitäjää pitemmälle.⁷⁷¹ Kuopion läänissä oli Suomen suurin irtain maaseututyöväestön osuus suhteessa väkilukuun aina 1900-luvun alkupuolelle asti, jolloin Oulun lääni sai tämän kyseenalaisena pidetyn johtoaseman. Ennen vuotta 1880 tehdyissä laskelmissa loisten eli itsellisten määrät ovat ilmeisesti liian pieniä. Henkikirjoitusta koskeva uusi asetus ja senaatin antamat määräykset tarkensivat tietoja ja lisäsivät tuntuvasti loisiksi luokiteltujen määriä. Tilatto-

Pesälän savupirttiryhmä, uusi asuinrakennus kohoamassa. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, noin vuonna 1929, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

man väestön kasvussa oli siis ainakin osittain kyse myös käsitteiden määrittelystä. On myös muistettava, etteivät 'loinen' ja 'itsellinen' ole synonyymeja 'köyhälle' ja 'kurjalle'.

Vuonna 1882 irtainta työväestöä eli loisia arvioitiin olevan 40 prosenttia Kuopion läänin asukkaista, kun koko maassa vastaava osuus oli 29 prosenttia. Ylä-Savossa irtainta työväestöä oli tuolloin reilusti yli kolmannes väestöstä, Pielavedellä ja Keiteleellä peräti 46 prosenttia (Kuvio 18).

Ylä-Savo kuului loisväestön ydinalueeseen edelleen 1900-luvun alun Suomessa. Jos tarkastellaan kihlakunnista niitä, joissa ilman viljelmää olevia ruokakuntia oli vähintään 35 prosenttia maanviljelysväestön ruokakunnista 1901, piiryy kartalle laaja yhtenäinen mökkiläisten ja loisväestön alue, joka käsittää Pohjois-Savon lisäksi Liperin, Suur-Savon, Heinolan ja Jämsän kihlakunnat.⁷⁷²

Maalaisköyhälistön kasvu nähtiin valtakunnallisena ongelmana, mutta tilattoman väestön oloista julkaistujen aikalaisselvitysten valossa savolaisella ja pohjoiskarjalaisella maanviljelysväestöllä oli muita Suomen läänejä huonommat olot 1900-luvun taitteessa. Viranomaiset olivat tilanteesta huolestuneita, ja Kuopion läänistä tehtiin erillisselvityksiä. Hovioikeuden auskultantti Aksel Lilius sai kenraalikuvernöörin käyttövaroista matkarahan vuodelle 1887. Hän raportoi tilattoman väestön tilanteesta Kuopion läänissä. Motiivi tutkimusmatkalle kiteytyi Liliuksen toteamukseen: ”Ylimalkain ovat työväen olot Kuopion läänissä tukalammat, kuin muualla Suomenmaassa, ja antavat ajatteleville henkilöille niinkuin maan hallituksellekin paljon huolehtimisen aihetta.”⁷⁷³

Huomionarvoista Liliuksen raportissa on, että hän ilmaisi yhtä aikaa sekä huolensa että ymmärryksensä vähäosaisen väestönosan mahdolliseen radikalisoitumiseen. Raportin lähtökohta oli tilattoman väestön tilanteen tiedostaminen yhteiskunnallisena ongelmana: ”Ei ole kumma, jos sellaisissa oloissa tämä säätyluokka tuntee asemansa huonoksi ja alkaa mieltä sosialistiin tahi kommunistisiin ajatuksiin; mutta mitään yleisen järjestyksen häiriöitä ei tämän johdosta vielä ole paikkakunnalla [Lapinlahdella] ilmestynyt.”⁷⁷⁴

Kuvio 18 Irtaimen työväen %-osuus Ylä-Savon kuntien, Kuopion läänin ja koko Suomen väkiluvusta vuonna 1882.

Lähde: KA, Komiteamietinnöt, KM1884:4, 12, 15–16.

Poliittisen radikalisoitumisen uhan lisäksi yhteiskunnallista huolta aikalaisissa herätti irtaimen työväestön liikkuva ja jopa moraalittomaksi leimattu elämäntapa. Kuopion läänin oloja tutkinut komitea totesi ykskantaan 1884: ”Tilastotiede on myös näyttänyt, että aviottomien lasten luku samoin kuin rikosten määrä alati on suurempi tilattomassa kuin tilallisessa väestössä.”⁷⁷⁵ Vuosisadan loppupuolen viranomaisten ja lehdistökirjoittelun kielteiset asenteet Kuopion läänin loisiväestöä kohtaan ovat epäilemättä osaltaan olleet juurruttamassa mielikuvaa pohjoissavolaisesta köyhyydestä – ehkä ”saamattomista savolaisistakin”.

Jaana Luttinen

Aksel Liliuksen matka Kuopion läänin 1887

Hovioikeuden auskultantti Aksel Lilius (1856–1921, vuodesta 1906 Akseli Listo) suuntasi vuonna 1887 kenraalikuvernöörin myöntämällä matkarahalla tutkimaan tilattoman väestön oloja Pohjois-Savoon ja Pohjois-Karjalaan: Lapinlahdelle, Nilsistään, Tuusniemelle, Liperiin ja Enoon. Nilsissä hän viipyi viikon verran, muissa kunnissa kaksi viikkoa kussakin. Lisäksi hän vieraili Rautalammin, Suonenjoen, Leppävirran, Kuopion, Maaningan, Iisalmen, Kuusjärven ja Kontiolahden kunnissa. Matkaraporttinsa loppusanoissa Lilius kiittää avusta sekä paikallisia viranomaisia että yksityisiä henkilöitä, joilta hän oli saanut tietoja sekä kirjallisesti että haastatteleamalla.

Aksel Liliuksen selvitys ilmestyi Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla -sarjassa, jota vuonna 1884 perustettu Kansantaloudellinen Yhdistys senaattori Yrjö Koskisen johdolla julkaisi. Liliuksen selvitys oli sarjan kolmas vihko. Hänen kertomuksensa liitteenä on kaksi tapaustutkimusta loisperheen elämästä: toinen Lapinlahdelta Pohjois-Savosta, toinen Enosta Pohjois-Karjalasta. Tapaustutkimusten esikuva ja runko oli ranskalaisen sosiologin ja taloustieteilijän Pierre Guillaume Frédéric Le Playn (1806–1882) teoksesta *Les Ouvriers Européens*, joka oli ilmestynyt 1870-luvun lopulla. Hän oli yhteiskuntatieteellisen tapaustutkimuksen pioneeri.

Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla -sarja syntyi siitä yhteiskunnallisesta huolesta, jota suomalainen sivistyneistö alkoi tuntea niin maaseudun kuin kaupungin työväen köyhistä elinoloista ja niiden mahdollisesta vaikutuksesta kansalliseen

eheyteen. Tilattoman väestön kysymyksiin haluttiin saada yhteiskuntapolittisia vastauksia, mikä vaati tutkimustietoa poliittisen keskustelun ja päätöksenteon tueksi. Kaiken kaikkiaan neljätoista yhteiskuntakuvausta sisältänyttä Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla -sarjaa voidaan pitää laadullisen tutkimuksen uranuurtajana suomalaisessa yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa.

Aksel Lilius oli syntynyt Hattulassa papin poikana. Isä Anton Lilius (1822–1893) toimi 1880-luvulla Saarijärven seurakunnan kappalaisena ja oli myös säätynsä edustaja valtiopäivillä. Aksel Lilius kirjoitti ylioppilaaksi Jyväskylän lyseosta. Säätyläistaukastaan huolimatta hän tunsikin myös suomalaisen maaseutuväestön elämää. Yliopistossa Lilius opiskeli lakia ja sai varatuomarin arvon 1886. Matkaraporttisaan Tilattoman väestön oloista Kuopion läänissä hän kuvailee monipuolisesti ja neutraalin myötätuntoisesti pohjoissavolaisen ja -karjalalaisen maattoman maaseutuväestön elinoloja, arkea ja taloutta. Huolimatta analyttisestä otteestaan ja vilpittömästä halustaan perehtyä asiaan Aksel Lilius kirjoittaa paikallisista ulkopuolisena yläluokkaisena tarkkailijana. Hän arvioi vähäosaista maaseuturahvasta hyvin toimeentulevan virkamiehen näkökulmasta.

Myöhemmin Akseli Listo toimi muun muassa senaatin kauppa- ja teollisuustoimituskunnan esittelijäsihteerinä, teollisuushallituksen kanslistina ja kamreerina. Kytöksä Ylä-Savoon säilyi säätyvaltiopäivillä 1894, 1897, 1899 ja 1900, jolloin hän edusti Iisalmen kaupunkia porvarissäädystä. Akseli Listo toimi suomalaisen puolueen kansanedustajana 1907–1917. Hänen kirjoittajanlahjansa ilmenevät myös *Uuteen Suomeen* kirjoitetuista sunnuntaikirjeistä nimimerkillä Matti.

Lähteet: Granberg 2008. Haapala 1989.

Tilattomuuden taustoja

Tutkijat ovat esittäneet erilaisia, keskenään poikkeaviakin näkemyksiä tilattomuuden yleistymiselle 1800-luvulla. Esimerkiksi Antti Häkkisen mukaan maaseudun tilattomien määrän lisääntymisessä oli kyse nimenomaan sosiaalisesta vajoamisesta, ei niinkään maata omistamattoman väestön suuresta hedelmällisyydestä. Pertti Haapala on puolestaan painottanut, että maaseudun epäitsenäinen väestö kasvoi pääosin perheellistymisen eikä sosiaalisen laskun vaikutuksesta. Molemmat näkökulmat – väestönkasvu ja sosiaalinen vajoaminen – varmasti vaikuttivat osaltaan tilattomuuden yleistymiseen maaseudulla. Lisäksi maanomistusta pidettiin Suomessa tavoiteltavana normaalitilana, mistä syystä jo tilattomuus sinänsä näyttäytyi niin aikalaisille kuin kansallisen historian kirjoittajille merkittävänä yhteiskunnallisena kysymyksenä.⁷⁷⁶

Kuopion läänissä väkiluku kasvoi yli 80 prosenttia 1815–1875 huolimatta useista kriisivuosista. Vain Vaasan ja Oulun lääneissä kasvu oli voimakkaampaa. Nämä kolme lääniä kokivat Suomen sodan aikaisen väestökatastrofin Suomessa kaikkein syvimpänä, joten ripeää väestönkasvua selittänee osin myös matala lähtötaso. Pohjois-Savossa Iisalmen ja Kuopion pitäjien väkimäärä kasvoi muuta maakuntaa nopeammin. Yläsavolaiset muodostivat 1700-luvun alkupuolella alle kymmenesosan kaikista savolaisista. Vuoteen 1870 mennessä osuus nousi liki viidennekseen.⁷⁷⁷

Suoraviivaisesti ajateltuna väestönkasvu jo itsessään kasvatti tilattomien lukumäärää, sillä heidän perhekokonsa kasvoi varsinkin Itä-Suomessa. Aina 1800-luvulle saakka tilattoman väestön perherakenne oli yksinkertainen. He olivat tyypillisesti yksineläjiä,

Pesälän savutuvan isäntä.
Valokuvaaja: Ahti Rytönen,
noin 1929, Pielavesi, Jyväskylän
yliopisto, Avoimen tiedon keskus,
Tiedemuseon kokoelmat.

Mitä lienee miettinyt Pesälän savutuvan isäntä kuvaa otettaessa. Valokuvaaja: Ahti Rytönen, noin vuonna 1929, Pielavesi. Jyväskylän yliopisto, Avoimen tiedon keskus, Tiedemuseon kokoelmat.

vanhoja pariskuntia tai pieniä ydinperheitä. 1900-luvun taitteen Ylä-Savossa tilanne oli erilainen. Tilattoman väestön alakomitean tutkimusten mukaan loisväestön ruokakuntien koko kasvoi Suomessa etelästä pohjoiseen ja itään siirryttäessä. Etelässä ja lännessä puolet loisruokakunnista oli yhden hengen talouksia 1901. Iisalmen kihlakunnassa 3–5-henkisiä loisperheitä oli yli kolmannes ja vähintään kuuden hengen loistalouksia liki joka kymmenes.⁷⁷⁸ Tilattoman väestön köyhyys periytyi yhä useammin seuraavalle sukupolvelle.

Väestönkasvun myötä talollisen perinnönjaon koittaessa perillisiä oli aiempaa enemmän, mikä johti alenevaan säätykiertoon. Heistä kaikki eivät voineet jatkaa kannattavasti kotitilalla, vaan toimeentuloa oli etsittävä muualta, esimerkiksi vuosipalkollisina, torppareina tai sesonkityöläisinä. Toki moni talollisen tytär ja poika säilytti sosiaalisen asemansa kotivävyinä ja talollisen miniöinä.⁷⁷⁹

Itäsuomalaisessa kaskikulttuurissa talonpoikainen vauraus perustui riittävään työvoimaan. Oli totuttu ajattelemaan, että aikuiset työikäiset olivat tilalle tärkeä työvoimaresurssi. Maatalouden työvoiman tarve kuitenkin väheni 1800-luvun loppupuolen rakennemuutoksessa ja modernisaatiossa, mikä oli omiaan sysäämään tilallisten perillisiä kodin ulkopuolelle. Suurperheiden etu, runsas työvoimaresurssi, alkoi kääntyä itseään vastaan. Maatalouden rakennemuutos johti eriarvoisuuteen.⁷⁸⁰

Kaskikulttuurin hiipuminen heikensi itäsuomalaisten tilattomien tilannetta. Isojako riisti heidän perinnäiset metsänkätöoikeutensa, kuten oikeudet kotitarvepuihin ja kaskeamiseen kylän yhteismailla. Maattomien metsänkätö muuttui kokonaan talollisista riippuvaiseksi. Itsellisväestön kaskenpoltto loppui lähes täysin. Ruotsin valtakunnassa kaskeamista oli yritetty – metsän häviämisen pelossa – rajoittaa aina vuoden 1647 metsäasetuksesta lähtien. Vuoden 1734 laki ja sitä täydentänyt metsäasetus tekivät kaskiviljelyn kokonaan luvanvaraiseksi, mutta Savon ja Karjalan erioikeudet kaskeamiseen säilyivät pitkälle 1800-luvulle saakka.⁷⁸¹

Asutuksen tiivistyessä kaskikierto lyheni ja kasken tuottavuus väheni, mikä johti myös tilattoman väestönosan toimeentulon kiristymiseen. On arvioitu, että 1850–1860-luvuilla kaski- ja peltoviljely muodostivat molemmat lähes tasaveroisen osuuden Kuopion läänin viljasadosta. Iisalmen pitäjässä saatiin vuosisadan puolivälissä enin osa sadosta pelloista ja niityistä, ”vaan melkein koko itäpuoli pitäjätä halmeen viljelyksestä”. Samoihin aikoihin puunjalostusteollisuus alkoi kehittyä ja valtiovalta kiristää kaskeamisen ehtoja. Vaikka vuoden 1851 metsäasetuksessa kaskeamista rajoitettiin tiukasti, edelleen Savoön myönnettiin poikkeuslupa kaskiviljelyyn. Vasta vuoden 1886 metsälaisa kaskeaminen kiellettiin kokonaan, minkä jälkeen kaskikulttuuri hiipui nopeasti. Yksityismetsien tutkimiseksi asetettu komitea keräsi tietoja kaskimaahan kylvetyn rukiin määrästä verrattuna peltomaiden ruisylvöön vuonna 1898. Sen mukaan Ylä-Savossa kaskirukiin kylvö oli vielä viisi prosenttia peltorukiista. Kiuruvedellä kaskeaminen oli yleistä 1870–1880-luvuilla, runsaslukuisen loisväestön alueilla Pielavedellä ja Lapinlahdella 1890-luvullakin. Parikymmentä vuotta myöhemmin kaskeaminen oli koko Ylä-Savossa harvinaista (Taulukko 27).⁷⁸² Kaskiviljelyn väheneminen vaikeutti tilattoman sesonkityöväen ansiomahdollisuuksia. Kaskiviljelylle ei syntynyt korvaavia työpaikkoja maataloudessa. Päinvastoin maatalousteknologia kehittyi nopeasti, minkä vuoksi työvoiman tarve alkoi vähentyä uudistuneilla maataloilla.⁷⁸³

	Kaskeamisen yleisyys 1850	Yleistä vielä vuonna	Kaskeamisen yleisyys 1913	Viljaa kasvavaa kaskea 1910 (ha)
Kiuruvesi	hyvin yleinen	1880	hyvin harvinainen	2,5
Iisalmi	yleinen	1870	hyvin harvinainen	36,8
Rutakko	yleinen		harvinainen	
Lapinlahti	hyvin yleinen	1885–1895	harvinainen	22,6
Pielavesi	hyvin yleinen	1895–1900	harvinainen	15,4
Keitele	hyvin yleinen			14,4

Merkittävä syy itsellisväestön lisääntymiseen olivat myös tiukat maanjakorajoitukset. Vielä ennen isojakoa yläsavolaiset kantatilat olivat maa-alueiltaan niin laajoja, että niiden laillinen halkominen perillisten kesken oli mahdollista. Sukupolvi sukupolvelta tämä kävi toimeentulon kannalta vaikeammaksi.⁷⁸⁴

Tilattoman väen lisääntyminen ja muodostuminen yhteiskunnalliseksi kysymykseksi sekä liberaali talouspolitiikka johtivat 1800-luvun loppupuolella vähitellen tilanteeseen, jossa tiloja sai halkoa ja lohkoa liki vapaasti.⁷⁸⁵ Lainsäätäjän perimmäinen tarkoitus oli lisätä tilattoman väestön kiinnittymistä maahan ja edistää pientilojen syntymistä. Tilojen lukumäärä toki moninkertaistui, mutta mitä pienempiä tilat olivat, sen harvemmalle perillisistä tila tarjosi toimeentuloa. Monet aikalaiset kuitenkin kannattivat yleisesti maanjaon helpotuksia. Esimerkiksi vuoden 1888 komiteamietinnössä korostettiin vapaan maanlohkomisen hyötyjä niin maanomistajille kuin maattomillekin.⁷⁸⁶

Kuopion läänin kuvernööri Carl von Kraemer ehdotti 1881, että valtio myöntäisi määrärahan rahastoa varten, joka edistäisi torppien perustamista. Rahastosta myönnettäisiin lainoja uudistorppareille ja palkintoja maata vuokranneille maanomistajille. Muutama vuosi myöhemmin valmistuneessa komiteamietinnössä uskottiin, että pieni torppa poistaisi työväestä halun kuljeksivaan elämäntapaan ja innostaisi heitä utteruuteen ja säästäväisyyteen. Unelma punaisesta tuvasta ja perunamaasta syntyi ainakin osittain ylhäältä päin. ”Maapala on työmiehen paras säästöpankki”, komiteamietinnössä todettiin. Uskottiin, että pienillä tiloilla myös kotiteollisuus alkaisi kukoistaa. Aksel Lilius kertoi matkaraportissaan esimerkin lapinlahtelaisesta työmiehestä Villestä, joka oli ryhtynyt 1878 uudistorpan tekoon. Omaisuutta 25-vuotiaalla perheellisellä nuorukaisella ei ollut tuossa vaiheessa muuta kuin yksi lehmä. Alle kymmenessä vuodessa varallisuus oli kasvanut merkittävästi. Torpan ja vaatteiden lisäksi omaisuutta oli lähes 300 markan edestä. Toki julkisessa keskustelussa esiintyi eriäviä mielipiteitä, joiden mukaan loisten keskeinen ongelma oli työttömyys ja sen helpottamiseen olisi tarvittu enemmän työvoiman liikkuvuutta kuin maahan sitomista.⁷⁸⁷

Kuopion lääni toimi eräänlaisena pilottialueena tilattoman väestön maanvuokrauksessa. Sinne perustettiin vuonna 1887 irtaimen väestön lainarahasto, joka nimestään huolimatta myönsi lainoja vain talollisille. Lainaehtoihin sisältyi määräys vuokrasopimuksen kiinnittämisestä 25 vuodeksi. Monet talolliset vierastivat tällaista loisten

Taulukko 27. Paikallisten arvioita kaskeamisen yleisyydestä Ylä-Savon kunnissa noin 1850–1910. Lähde: Heikinheimo 1915.

muuttamista torppareiksi. Lainaheitoja lievennettiin 1890-luvun alkupuolella. Sitten min 1898 perustettu valtakunnallinen Tilattoman väestön lainarahasto myönsi lainoja uusille pientilallisille.⁷⁸⁸

Yläsavolaista tilattomuutta on selitetty myös kruununtilojen yleisyydellä, mikä sekin liittyy tilanperimykseen. Kruununtilallisen jälkeläisillä ei ollut perintöoikeutta maanomaisuuteen. Kruununtalonpojilla ei yleisesti ottaen ollut myöskään riittävästi käteisvaroja, joilla lunastaa tila omistukseensa ja tätä kautta jättää maata perinnöksi perillisille.⁷⁸⁹ Lunastamiselle ei ollut kovin suurta tarveakaan, sillä perintö- ja kruununtilallisen ero alkoi hälventyä 1700-luvun loppupuolelta lähtien, kuten olen toisaalla tässä kirjassa kertonut. Vuonna 1811 kuitenkin määrättiin, että kruununtalojen hallintaoikeus siirtyi ensisijaisesti isältä vanhimmalle pojalle. Tämä tarkoitti sitä, ettei muilla lapsilla ollut oikeutta käyttää tai lunastaa kruununtilaa. Itä-Suomessa perinteisen tavan mukaan tila oli pyritty jakamaan tasan veljesten ja osin myös kotivävyjen kesken. Vuoden 1811 asetuksen tarkoitus oli estää kruununtiloille asettumasta useampia perheitä kuin mitä talon katsottiin kykenevän elättämään. Säädöksestä oli seurauksena tilattoman väestön määrän kasvu, koska kruununtalonpojan jälkeläisistä suurimman osan oli vähintäänkin suotavaa jättää lapsuudenkotinsa.⁷⁹⁰ Vuoden 1811 asetus salli naislesken jäämisen tilalle miehensä kuoleman jälkeen, myös mahdollisen uudelleenavioitumisen jälkeen. Lesken velvollisuus oli huolehtia edesmenneen puolisonsa kanssa saaduista yhteisistä lapsista, joille myös tilan hallintaoikeus siirtyi, jos leski meni uudelleen naimisiin. Asetus sääti, että isännöisyys siirtyi veljille ikäjärjestyksessä. Tyttäret olivat vuorossa vasta, jos miespuolisia jälkeläisiä ei ollut.⁷⁹¹

Kuopion läänin kuvernöörin kertomuksessa vuodelta 1827 huomautetaan, että asetus kruununtalojen hallintaoikeudesta oli läänille vahingollinen. Kotoaan erotetut nuoremmat lapset olivat vajonneet sosiaaliselta asemaltaan loisiksi. Epäkohdan poistamiseksi kuvernööri ehdotti kruununtilojen perinnöksi oston helpottamista. Vuonna 1827 Kuo-

Rokuan torpan pihanmaalta.
Valokuvaaja: Ivar A. Ekström,
1922, Lapinlahti, Heinämäki.
Varkauden museokeskus Konstin
kuva-arkisto, A. Ahlströmin
Osakeyhtiön kokoelma.

pion läänille myönnettiin erikoisoikeus, jonka mukaan perinnöksiostohinnan saattoi suorittaa kahdenkymmenen vuoden kuluessa ja sittemmin 25 vuoden kuluessa. Jo maksujan alusta alkaen tila sai kuitenkin nauttia perintötalon oikeuksia. Mitään ostoryntäystä erikoisoikeus ei Savossa aiheuttanut. Vasta kun puukauppa alkoi vilkastua ja tuoda rahaa maaseudulle vuosisadan loppupuolella, kiinnostus perinnöksiostoihin heräsi, sillä vain perintötilallisilla oli oikeus myydä metsää ilman erillislupaa.⁷⁹²

Isojaosta, joka oli pilkkonut entiset kylänmetsät talojen kesken näiden yksityisomaisuudeksi ja jättänyt ylimääräisen liikamaan valtiolle, oli kulunut Ylä-Savossa vasta joi-takin vuosikymmeniä, kun puuvarayhtiöt alkoivat ostaa talollisilta tukkeja, vuokrata hakkuuoikeuksia ja hankkia jopa kokonaisia tiloja. Iisalmen ja Pielaveden pitäjät kiinnostivat Varkauden seudun sahoja tukinhankinta-alueena jo 1830-luvulla, mutta vasta höyrysahojen yleistymisen ja Kuopio–Iisalmi-vesireitin kunnostamisen myötä puuta-varayhtiöiden ostoasiamiehiä alkoi rynnätä Ylä-Savoon.⁷⁹³

Esimerkiksi W. Gutzeit & Comp hankki omia savottojaan varten talonpojilta ja välittäjiltä hakkuuoikeuksia Pielavedeltä 1870-luvun alkupuolelta lähtien. Talvella 1889–1890 yhtiöllä oli savottoja Vieremällä ja Iisalmessa saakka. Pohjois-Savossa oli runsaat metsävarat ja vähemmän yhtiöiden välistä kilpailua kuin Etelä-Saimaalla. Yksityismetsien tilannetta tutkinut komitea arvioi mietinnössään vuonna 1900 Pohjois-Savon osalta seuraavasti: ” – – täälläkin nyt vuosivuodelta suunnattomasti lisääntyvä metsänmyynti, joka vanhain hirsivarain loppuessa yhä enemmän rupee käsittämään kypsymätöntä metsää, uhkaa vähiin sulattaa ennen runsaat metsävarat.”⁷⁹⁴

Metsän omistamisen ja sen arvottamisen perinne oli talonpoikaisväestössä vielä ohutta, minkä vuoksi moni talollinen tuli myyneeksi pilkkahintaan metsiään. Yksityismetsien tilannetta tutkinut komitea totesi, että Pohjois-Savossa puut myytiin yleensä summakaupalla palstoittain tai koko metsästä määrättyyn pienimpään mittaankatavaksi 2–10 vuodessa. Komitean mukaan pohjoissavolainen maanomistaja harvoin otti selkoa puiden lukumäärästä, vielä vähemmän niiden mitoista – ”ja sen vuoksi täälläkin metsät usein menevät polkuhinnasta.”⁷⁹⁵

Vientisahateollisuuden raaka-ainetarve kasvoi nopeasti 1800-luvun viimeisillä vuosikymmenillä, minkä seurauksena sahayhtiöt ja puutavarakauppiat alkoivat hankkia yhä enemmän metsäisiä maatiloja Ylä-Savosta. Yksityismetsien tilaa tutkinut komitea totesi, että Ylä-Savossa isot yhtiöt olivat melkein joka kunnassa ostelleet ”metsärikkaita tiloja, jommoisia on ollut saatavina vielä aivan alhaisista hinnoista”. Moneen yläsavolaiseen taloon kuului viljelijälle itselleen vähäarvoista, syrjäistä metsämaata. Metsä- ja tilakauppojen syntyminen tuntui monesta toimeentulon rajoilla tasapainottelevasta talollisesta pelastukselta, varsinkin kun yhtiöt vielä lupasivat työansioita savotoilta ja puun kuljetuksista. Yhtiöt yleensä sallivat, että entinen omistaja jäi ainakin joksikin aikaa taloon asumaan.⁷⁹⁶

Teollisuuden metsänomistus kasvoi Suomessa muutamassa vuosikymmenessä monikymmenkertaiseksi. Ylä-Savossa metsäyhtiöt omistivat suhteellisen paljon maata: 2–16 prosenttia kuntien maa-alasta oli yhtiöiden hallussa vuonna 1901 (Taulukko 28). Maaperältään maataloudelle otollisimmilla alueilla Ylä-Savossa – Kiuruvedellä ja Lapinlahdella – yhtiöiden omistus jäi 1900-luvun alussa alhaiseksi. Verrattain hyvien viljelysmai-

den ja vahvan lypsykarjatalouden ansiosta kiuruvetiset säilyttivät muita itäsuomalaisia talollisia paremmin maaomaisuutensa. Yli neljästä sadasta tilasta myytiin yhtiöille vain kolmesta vuoteen 1906 mennessä. Sen sijaan Iisalmen pitäjän pohjois- ja itäreunalla tilalliset olivat isojaossa saaneet karun maalaadun korvauksena runsaasti hyödyttömältä tuntunutta metsämaata, josta niukkuudessa elävät viljelijät olivat halukkaita luopumaan. Nykyisten Vieremän ja Sonkajärven kuntien karut havumetsät olivat yhtiöiden ja myös ruukkien mielenkiinnon kohteina. Iisalmen maalaiskunnassa, Rutakolla, Pielavedellä ja Keiteleellä yhtiömaata oli 1900-luvun alussa suhteessa merkittävästi enemmän kuin koko Savossa ja Suomessa.⁷⁹⁷

Taulukko 28. Yhtiöiden maaomistus Ylä-Savon kunnissa 1901.
Lähde: Wirilander 2008, 773, Liite 10.

	Yhtiömaata, ha	Yhtiömaata % kunnan pinta-alasta
Rutakko	3 279	16,0
Iisalmen mlk	43 151	15,5
Keitele	6 826	14,7
Pielavesi	16 876	14,5
Lapinlahti	2 730	4,4
Kiuruvesi	3 269	2,5
Koko Savo	234 385	7,7
Koko maa	983 952	3,0

Pohjois-Savossa tilansa puutavarayhtiöille myyneistä puolet hankki uuden tilan. Vuokraajiksi entisistä isännistä ryhtyi noin neljännes ja loisiväestöön vajosi lähes saman verran. Vain muutama prosentti muutti kaupunkeihin. Tukkiyhtiöiden savotat tarjosivat työmahdollisuuksia pienviljelijöille ja maaseudun tilattomille. Kuopion läänille oli tyyppillistä 1890-luvulta lähtien, että yhtiöiden maanhankinta lisäsi yhtä aikaa sekä maan pientilavaltaistumista että maaomaisuuden keskittymistä luomalla teollisuusyrityksille laajoja tiluskertymiä, metsätiloja. Yhtiöiden lisäksi maaomaisuutta oli kertynyt myös liikemiehille, mutta maanviljelijät olivat suurtilojen omistajina Savossa harvinaisia.⁷⁹⁸

Tärkeä taustatekijä tilattoman väestön määrälliseen kasvuun olivat perinteisen maanviljelyn vaikeudet. Usein toistuneet katovuodet toivat jatkuvaa epävarmuutta maanviljelykseen ja saattoivat viljelijöitä taloudelliseen ahdinkoon. Hallan lisäksi kuivuus ja rankkasateet aiheuttivat ajoittain sadon menetyksiä, joihin oli vaikea varautua, eikä yhteiskunnallisia tukijärjestelmiä ollut. Hallat keskittyivät Suomessa hallanarkojen 62. ja 64. leveyspiirin väliin, jonne Iisalmen pitäjä sijoittui. Varsinkin pitäjän pohjoisosan vedenjakajaseudut olivat alttiita halloille. Kuopion ja Oulun lääneissä katoja oli keskimäärin joka kolmas vuosi 1810–1870. Rukiin katoriski hallan vuoksi oli Iisalmissa 1800-luvun alkupuolella vähintään 25 prosenttia.⁷⁹⁹

Toistuvien katovuosien lisäksi maanviljelijöille kannattavuusongelmia tuotti halpa tuontivilja erityisesti Etelä-Venäjältä, tai ainakin he näin kokivat. Lapinlahtelainen

maanviljelijä Lassi Halonen kuvasi *Savo*-lehdessä syksyllä 1887, että maanviljelijä oli hyvinäkin satovuosina ”onneton onnellisuudessaan” tuontiviljan vuoksi. Venäläistä viljaa oli alkanut tulla runsaasti Ylä-Savoon samoihin aikoihin, kun höyrylaivoille soveliaat kanavat saatiin 1870-luvulla Iisalmeen asti valmiiksi. Maattomille edullinen tuontivilja oli hyvä asia. Lassi Halosen mukaan ruistynnyrin hinta oli pudonnut kymmeneen markkaan 1880-luvun lopulla, vaikka maanviljelijän olisi pitänyt saada vähintään 18 markkaa.⁸⁰⁰ Halonen esitti lukijoille tarkan laskelman perustellessaan viljanviljelyn kannattamattomuutta Ylä-Savossa. Ruissato meni hänen mukaansa kokonaisuudessaan renkien ja piikojen palkkaan:

Ajatellaanpa joku talo, joka saapi 50 tynnöriä rukiita vuoden tuloksi ja hänellä on 2 renkiä ja 2 piikaa, rengille hän maksaa 100 markkaa kullekin, se on 200 mk, siihen vuosivaate noin 50 mk mieheen, se on yht. 300 mk, piijan palkka otetaan 50 mk. kullekin, se on 100 mk, vuosivaate sama kuin rengille eli 50 mk, siis piijoille 200 mk; niin tekee näiden 4:n palvelijan palkka 500 mk ja siihen menee 50 tynn. rukiita. Otrat täytyy käyttää ruuaksi, mutta mistäs muut talon raha-tarpeet otetaan, menot veroihin ynnä kahviin, jotka eivät ole enää sellaisessakaan talossa aivan pienet. Jos viljan hintaa ei vaan saatane asettumaan jollekin kannattavalle kannalle, esim. 18 mk ruistynnyri, niin on selvää, että maanviljely ei kannata.⁸⁰¹

Lassi Halonen näyttää mielipidekirjoituksessaan arvioineen rukiin markkinahinnan alakanttiin. Kajaanin talvimarkkinoilla 1887 myytiin tynnyrillinen savolaista ruista 18–20 markalla. Siellä tiedetään olleen runsaasti väkeä, tavaraa ja kauppiaita myös Kuopiosta ja Iisalimesta. Iisalmen toripäivillä maaliskuussa viljanjyviä oli vain vähän, mutta ruistynnyrin hinta oli hieman alhaisempi kuin Kajaanissa: 16–17 markkaa. Halonen osui kuitenkin oikeaan siinä, että rukiin markkinahintakehitys näytti alenevalta – eikä viljan rahtaaminenkaan markkinoille ollut talolliselle ilmaista. Kajaanin joulumarkkinoilla ruistynnyrin sai 14 markalla. Vuonna 1888 talvimarkkinoilla tynnyrillisestä piti maksaa 15–17 markkaa ja loppuvuotta kohti hinta asettui 15 markkaan, Iisalmen torilla 13 markkaan.⁸⁰² Perinteisesti katovuosina viljan hinta oli korkeampi, mutta silloin talollisella ei välttämättä ollut ruista ja ohraa myytäväksi. Hyvinä satokausina hinta putosi. Edullinen tuontivilja sekä alensi kotimaisen viljan hintaa että tasasi katovuosien hinnanvaihteluita. Lassi Halonen haikaili turhaan 1864 poistettuja viljatulleja takaisin.

Mielipiteenä Lassi Halosen kirjoitus kuvanee aika hyvin yläsavolaisen talollisen tunnelmia. Julkisuudessa keskusteltiin laajemminkin leipäviljan viljelyn kannattamattomuudesta Suomessa. Mielipiteen muutos oli verrattain nopea. Siinä missä edullisen tuontiviljan perille saaminen syrjäseuduille asti nousi tärkeäksi tavoitteeksi 1860-luvulla, parikymmentä vuotta myöhemmin viljelijät näkivät viljantuonnin yleistymisen uhkana omalle elinkeinolleen.

Kannattavuusongelmat velkaannuttivat talollisia, kuten tapausesimerkki Ylemmäisiltä tässä teoksessa havainnollistaa. Vastaavanlaisia tapauksia oli paljon. Myös Lassi Halosen veljet – Olli ja Jussi Halonen – menettivät vanhan sukutilansa Lapinlahden Linnansalmella velkaannuttuaan pahoin paikallisille kauppiaille. Maakauppiaita syytettiin lehdissä talonpoikien ahdingon hyödyntämisestä eli koronkiskomisesta. Aksel Liliuksen mukaan

Kahvinpavut ovat loppuneet Anna Moisanen savutuvasta, siksi 80-vuotias tassuttelee avojaloin valtatieä pitkin kohti rintamaiden kauppoja. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1920, Lapinlahti. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto. A. Ahlströmin kokoelma.

velkaantuminen oli Kuopion läänissä yleistä, ”yleensä valitetaan myös koronkiskomisesta” ja kiinteä omaisuus keskittyi varakkaille. Ylipäätään 1880-luvulla Kuopion läänissä elettiin maanviljelijöiden keskuudessa ”ahdinko-tilaa”. Kauppiaita syyllistettiin heidän lukuisten maatilakiinnitystensä vuoksi ja väitettiin tilojen myöhemmin siirtyvän heidän omistukseensa. Tilakaupat olivat tärkeä osa kauppiaiden liiketoimintaa 1800-luvun loppupuolella. He hankkivat runsaasti maaomaisuutta – viljelysten, metsän ja osin keinottelunkin vuoksi. Monet kauppiaat ostivat tilan, hakkauttivat sieltä metsän ja lopuksi myivät vielä puuttoman tilapohjan. Puu- ja maakeinottelulla he lisäsivät omaisuuksiensa määriä.⁸⁰³

Maaseudun sekatarvakauppiasta muodostui talollisten rinnalle suurin luotonantaja 1800-luvun loppupuolella ennen pankkitoiminnan vakiintumista. Kauppiaat täydensivät lainanannollaan velkaongelmien kanssa kamppailevien tilallisten toimeentulomahdollisuuksia, lainoittivat tilakauppoja, rahoittivat perinnöksistöjä ja sisarosuuksien lunastuksia sekä erilaisia investointeja. Velkakauppa oli olennainen osa maaseudun sekatarvakaupan harjoittamista 1800-luvun loppupuolella, sillä asiakkaat olivat tottuneet ostamaan tavaransa luotolla. Kauppiiaan ongelmista suurimpia olivat luottotappiot ja velkakaupan sitomat suuret pääomat. Lainat maksettiin takaisin yleensä sadonkorjuun jälkeen, ja heikkoina viljavuosina kauppiaat joutuivat odottelemaan rahojaan pitkään.⁸⁰⁴

Tilattomalle väestölle oli tarjolla vain vähän ansaintakeinoja maatalojen sesonkitöiden lisäksi. Lääninkamreeri Daniel Hallin mukaan Ylä-Savon kihlakunnassa talollisetkaan eivät harjoittaneet 1800-luvun alussa sivuelinkeinoja. Iisalmelaisten tervakauppa oli päättynyt Suureen Pohjan sotaan ja Uudenkaupungin rauhan rajoihin. Hall kirjoitti, että yläsavolaiset eivät tehneet esimerkiksi tiiliä eivätkä polttaneet kalkkia. Naiset hyödynsivät villaa, pellavaa ja hampua vain kotitarpeiksi. Erilaiset puhdetyöt olivat kuitenkin tyypillisiä paikalliselle loisväestölle. Daniel Hall kertoi, etteivät yläsavolaiset talonpojat valmistaneet työrekiään, puusankkojaan tai ruokalusikoitaan, vaan hankkivat ne viljaa vastaan itsellismiehiltä, joista ei ollut seudulla pulaa (*uppå hvilka icke är någon brist*).⁸⁰⁵

Yläsavolaisten maine käsityön harjoittajina ei ollut kummoinen 1800-luvun loppupuolellakaan. *Savo*-lehti kirjoitti 22.3.1887 uutisoidessaan Iisalmen maalismarkkinointa: ”Niin miesten kuin naistenkaan käsiteollisuustuotteista ei nytkään kannata puhua, sillä näitä ei ollut tuskin minkäänlaisia.” Aksel Lilius kirjoittaa matkaraportissaan, että käsityö esimerkiksi Lapinlahdella ”ei yleensä kestä kiittelemistä”. Naiset osasivat ”auttavasti” valmistaa kankaita ja muita kudelmia, miesväen käsityötaidot typistyivät kalanyydyksiin ja työkaluihin.⁸⁰⁶

Suomen Talousseuran sihteerin C. C. Böckerin tilaston mukaan iisalmelaisen rahvaan ensisijainen rahaa tuova ansiokeino oli 1830-luvulla karjataloustuotteiden myynti. Toiseksi eniten hankittiin rahaa rahdinajolla. Maattomilla ei kuitenkaan ollut hevosia rahdinajoon eikä sellaista karjaa, josta olisi riittänyt maitoa voininmyyntiin. Myös paloviinan ja potaskan myynti toi iisalmelaisille rahaa, mutta viinan polttoon tarvittiin viljaa ja potaskan valmistukseen puuta. Lisäksi paloviinan kotipoltto kiellettiin 1860-luvulla. Kaiken kaikkiaan viljanmyynnin ja metsätaloustuotteiden taloudellinen merkitys oli voihin verrattuna vähäinen Ylä-Savossa. Verrattuna vaikkapa Pohjanmaan tervanpolttoon ja laivanrakennukseen, vakkasuomalaisten kotiteollisuuteen tai Viipurin läänin talonpoikaiseen rahdinajoon iisalmelaisen rahvaan rahan ansaintakeinot olivat 1800-luvulla vaatimattomia.⁸⁰⁷

Lassin ja Miinan loisperhe Lapinlahdelta

Lapinlahti kuului 1900-luvun alussa niiden kahdenkymmenen kunnan joukkoon, joissa loisväestön ruokakuntia oli eniten Suomessa.⁸⁰⁸ Paikkakunnan tilanteeseen kiinnitti huomiota jo 1880-luvulla Aksel Lilius. Matkaraportissaan hän kuvasi lapinlahtelaisen loisperheen elämää yksityiskohtaisesti. Viisihenkinen perhe edusti jäsenmäärältään varsin tyypillistä paikallista loisperhettä. Perheen muodostivat 38-vuotias perheen isä Lassi H., tämän puoliso 34-vuotias Miina F. sekä pariskunnan kolme 2–5-vuotiasta lasta. Lassi ja Miina olivat olleet naimisissa kolmetoista vuotta. Miina oli synnyttänyt kuusi lasta, joista kolme oli kuollut ensimmäisen ikävuotensa aikana.⁸⁰⁹

Lilius luokitteli Lassin loisväestöön, koska tällä oli harvoin pitkäaikaista työtä ja koska tämä sai ansionsa kokoon useilta eri työnantajalta. ”Jonkun viikon hän on yhdellä työnantajalla ja muuttaa sitten toisen työnantajan työhön.” Työnsä Lassi teki yleensä työnantajan työkaluilla ja ruuassa. Loisiväestölle oli tyypillistä, ettei heille riittänyt työtä ympärivuotisesti. Erityisesti sydäntalvi aiheutti ahdinkoa. Runsaslukuisissa perheissä täytyi välillä turvautua kunnan vaivashoittoon tai lähteä kerjuulle. Rehellisiksi ja taitaviksi tunnetut työmiehet saattoivat hankkia elintarpeita velaksi. Aksel Lilius totesi, että ”tämä velka suoritetaan sitten, jos se on mahdollista, seuraavan kesän työnansiolla, mutta usein se myöskin jää suorittamatta”.⁸¹⁰

Emäntä alustaa taikinaa petturuhoista. Isäntä tekee raskaan metsätöiden jälkeen suuremman talon isännälle luutia puhdetöinä. Valokuvaaja: Ivar A. Ekström, 1918, Vieremä, Ahvenlahti. Varkauden museokeskus Konstin kuva-arkisto, A. Ahlströmin kokoelma.

Miinalla ja Lassilla oli molemmilla talonpoikaistausta, mutta kummankin vanhemmat olivat joutuneet luopumaan tilastaan. Miina ja Lassi olivat siis toisen polven tilattomia. Naimisiin mennessään kummallakaan ei ollut mainitsemisen arvoista omaisuutta. Aksel Liliuksen mukaan 1870-luvulla työpalkat olivat olleet sen verran korkeat, että pariskunta oli tullut toimeen, mutta säästöjä ei ollut kertynyt. Miinan ja Lassin perhe asui vuokralla 49 neliömetrin tuvassa, jonka he jakoivat toisen loisperheen kanssa. Kaikkiaan savutuvassa asui yhdeksän henkeä, joten sisätilaa oli alle 5,5 neliötä kullekin. Asumistiheys oli Suomessa tuolloin noin seitsemän henkilöä asuinrakennusta kohden. Kuopion ja Oulun läänissä asuminen oli ahtainta: noin kymmenen henkilöä asumusta kohden. Väljyyttä Lassin ja Miinan perheelle toi se, että perheiden käytettävissä oli varastoaitta, keittokota ja sauna, joten edellytykset ruuanlaitolle, pyykinpesulle ja henkilökohtaiselle hygienialle olivat ajan mittapuun mukaan normaalit. Lassin ja Miinan perhe maksoi asumisestaan vuokraa kaksitoista päivätyötä kesällä isännän ruuassa. Hyyryä eli vuokraa vastaan perhe sai ottaa polttopuut, vastat ja aidakset isännän mailta, joskin ne piti hakea kahdentoista kilometrin päästä asumuksesta. Neljää lisäpäivätyötä vastaan Lassin perhe sai kylvää isännän peltoon 20 kappaletta (110 litraa) perunoita ja edelleen taksvärkkiä vastaan vähän hampua. Tupakkamaasta ei tarvinnut maksaa mitään.⁸¹¹

Lilius piti savupirtin huonekaluja, pöytää, kahta tuolia, sänkyä ja kätkyttä, viisihenkisen perheen tarpeeseen nähden riittämättöminä. Kalustus tuskin poikkesi tyyppillisestä tilattoman väestön mökistä. Valaistuksena nokisessa tuvassa oli kynttilä ja öljylamppu, joka kerosiinini eli valopetrolin myötä oli alkanut 1860-luvulta lähtien yleistyä. Iisalmelaislähtöinen kirjailija Juhani Aho kuvaa osuvasti vuonna 1883 julkaistussa lastussaan *Kun isä lampun osti*, millainen innovaatio öljylamppu tuohon aikaan oli tavallisessa maalaispirtissä. Kirkonkylän kauppias oli tuonut Pietarista ”semmoisia lamppuja, joista yksi näyttää enemmän kuin kymmenen pärettä”. Lampussa öljy paloi lasin suojassa sammumatta, ”vaikka aamuun asti polttakoon”. Lamppu maksoi 7,50 markkaa ja öljy markan kannu. ”Sillähän saa jo pärekupoja⁸¹² moneksi talveksi, jos ostaa tahtoo, mutta kun Pekka [renki] niitä kiskoo, ei mene penniäkään hukkaan”, äiti kauhisteli uutuuden hintaa. Ruoanlaittoa ja ruokailua varten Lassin ja Miinan käytössä oli kaksi pataa, kahvipannu, kaksi kivivatia, neljä puukuppia, kuusi lusikkaa ja kauha, kolme korvoa, kiulu, kaksi hinkkiä ja kaljatuoppi. Vuodevaatteet vaikuttivat ”riittämättömiltä ja kuluneilta”. Pitovaatteet olivat isetehtyjä, käytössä rähjäntyneitä ja repaleisia, mikä ei ollut tavatonta savolaisella maaseudulla.⁸¹³

Lassin ja Miinan irtain omaisuus oli arvoltaan alle 80 markkaa, millä olisi saanut hankituksi viisi ruistynnyriä eli 2,5 hengen vuotuiset leipäviljat. Lassin ja Miinan omaisuudella ei käytännössä ollut noinkaan suurta myyntiarvoa. He omistivat vain puisia huonekaluja, kuluneita vaatteita ja tekstiilejä sekä välttämättömiä astioita. Lilius arvioi pienen rahallisen arvon myös vaatimattomalle määrälle työvälineitä ja kalastustarvikkeita sekä yhdelle veneelle. Kaikesta niukkuudesta huolimatta Lassin ja Miinan talous vaikuttaa kuuluneen hyväosaisimpiin paikallisesta loisväestöstä.⁸¹⁴

Lassin ja Miinan perhe aterioi kolme kertaa päivässä. Perhe söi sekä ruisleipää että ohrarieskaa, mikä oli tyyppillistä Ylä-Savossa. Huttua, velliä ja kotikaljaa valmistettiin ohrasta. Perhe kulutti vuosittain viljaa lähes seitsemän tynnyriä. Määrä oli verrattain

niukka, sillä yhden aikuisen henkilön vuotuisen leipäviljan tarpeen on tuohon aikaan arvioitu olleen minimissään kaksi tynnyriä henkilöä kohti. On kuitenkin muistettava, että sesonkitöitä tehdessään Lassi ja Miina olivat työnantajan ruuissa, mikä vähensi jonkin verran viljan hankkimistarvetta. Lisäksi perheen lapset olivat pieniä, joten he eivät kuluttaneet niin paljon kuin raskasta ruumiillista työtä tekevä aikuinen. Ruokataloudessa hyödynnettiin itsepyydettyjä kaloja ja oman maan perunoita. Maito, voi, sian ja raavaan liha sekä suola piti ostaa kodin ulkopuolelta. Ruoka nautittiin hyvin suolaisena ja maito yleensä hapatettuna.⁸¹⁵

Työmies sai aterioiden lisäksi viikko- tai päiväpalkkaa, joka maksettiin pääasiassa viljana. Päiväpalkan arvoksi Lilius arvioi 50 penniä päivältä eli kolme markkaa kuuden päivän työviikolta (Taulukko 29). Viikkopalkan suuruus vaihteli kuitenkin vuodenajan mukaan. Kiireettömänä talviaikana marraskuun alusta maaliskuun loppuun saakka viikkopalkka oli 1,50 markkaa, kevättöiden lähestyessä huhtikuussa kaksi markkaa. Toukokuun alusta heinäkuun puoleenväliin viikkopalkka oli kolme markkaa ja sesongissa heinänteon aikaan 4,50 markkaa. Parhaiten työmies ansaitsi elonkorjuussa, jolloin ansio maksettiin hänelle leikatun elomäärän mukaisesti. Lilius arvioi, että tuolloin työmies pystyi ansaitsemaan aterioiden lisäksi markan päivältä – ”suurella ahkeruudella ehkä hiukan päällekin”. Satotöiden jälkeen marraskuuhun asti työmiehelle maksettiin enintään kolme markkaa viikossa. Lisäksi hyvä työmies sai halutessaan urakkatyötä, jossa ansaitsi keskivertoa paremmin. Lassia pidettiin taitavana työmiehenä, minkä vuoksi hänen ei tarvinnut olla työttömänä.⁸¹⁶

Lassin ja Miinan perhe-elämä oli patriarkaalista, mikä oli tyypillistä Itä-Suomessa. Lilius kuvasi heidän tilannettaan näin: ”Se on perheen isä, joka etupäässä pitää huolen perheen toimeentulosta, mutta vaimo hoitaa koti-askareet ja lasten kasvatuksen.” Omavaraistaloudessa töitä tehtiin perinteisen sukupuoleen ja ikäryhmiin perustuvan työnjaon mukaisesti. Naiset ja miehet olivat ainakin siinä mielessä tasa-arvoisia, ettei toinen korvannut toista, vaan molempien työpanosta tarvittiin. Lassin ja Miinan per-

Taulukko 29. Palkka- ja hintavertailuja 1800-luvun lopulta. Lähteet: Ylisirniö 1990, 60–61, 72, 85; Lilius 1888; Lassi Halosen arvio 1888; Räisänen 1959, 356; Kuopion ja Kajaanin markkinahinnat *Savo*-lehestä.

Työmiehen palkkoja	Viikossa (mk)	Vertailuhintoja (mk)
Hevosmies 2–3 mk/päivä	12–18	<i>Ilisalmen joulumarkkinat 1888</i>
Malmin- ja kuonanajaja	13–14	Leiviskä (8,5 kg) voita 12–13,50
Sahatyöntekijä 2 mk/päivä	12	Tynnyrillinen ruista 13
Malminnosto, kesä 1–2 mk/päivä	9–12	Hevonen 150–550
Hiillirengit	10–11	<i>Kuopion ja Kajaanin markkinat 1889</i>
Työmies 1 mk/päivä	6	Leiviskä kesävoita 15–18
Lassi H. sesonkipalkka, isännän ruuassa	4,50	Leiviskä voita syksyllä 13
Rengin vuosipalkka 100 mk (ei huomioitu luontaisetua: ruoka, asuminen, vaatteet, tupakat)	1,90	Leiviskä voita jouluna 10,50
Lassi H. talvipalkka, isännän ruuassa	1,50	Tynnyrillinen ruista 15–17

heessä lapset eivät kyenneet vielä ”mihinkään työhön”. Sulan maan aikana Lassi teki miesten tapaan etupäässä maanviljelys- ja rakennustöitä paikallisiin taloihin. Talvella hän valmisti naapureille kalanpyydyksiä. Lisäksi hän kalasti, hakkasi halkoja ja hankki muita tarvepuita talouteensa. Lassin työpäivät kestivät kesäisin aamuneljästä iltakahdeksaan. Toki työpäivään mahtui kahden tunnin ruokailu- ja lepoaika. Siitä huolimatta päivälle kertyi pituutta neljätoista tuntia. Talvisin työskenneltiin auringon mukaan 7–12 tuntia päivässä. ”Kalanpyydyksiä työmies kuitenkin voipi valmistaa myöskin lampun valolla”, toteaa Aksel Lilius.⁸¹⁷

Myös naisten rooli oli oleellinen perheen elatuksessa, vaikka virallisissa asiakirjoissa kotitaloudet henkilöityivät mieheen, jota pidettiin perheen varsinaisena elättäjänä ja vaimoa kodin ja lasten hoitajana.⁸¹⁸ Maaseutuyhteisössä naiset vastasivat päivittäin lypsykarjan ja pienkarjan ruokkimisesta ja hoitamisesta, lypsämisestä ja maidon käsitteystä. Miinan ja Lassin perheessä ei ollut lehmiä tai muita kotieläimiä. Miinan aika kului kotona ruuan ja vaatteiden valmistuksessa, vaatteiden korjauksessa ja pesemisessä sekä lastenhoidossa. Naisten tehtäviin kuului yleensä myös uunin ja saunan lämmitys. Naiset osallistuivat monipuolisesti myös fyysisesti raskaisiin ulkotöihin. Kesäisin Miina oli apuna naapureille heinä- ja elonkorjuussa. Naiset haravoivat ja niittivät, leikkasivat sirpillä viljaa ja osallistuivat myös riihessä puintiin. Äestettäessä naiset saattoivat ajaa risukarhia tai rullaaestä. He olivat myös levittämässä lantaa pelloille. Metsätöissä naiset karsivat ja kuorivat, myös kaskenpolttoon he osallistuivat. Miinalla oli hoidettavana oma perunamaa ja hamppuviljelys. Talvisin hän kehräsi villa- ja hampulankaa naapureilleen. Metsien ja vesien luonnontuotteita sai yleisen tavan mukaan hyödyntää ilman, että olisi pitänyt kysyä lupa maanomistajalta. Tilallisilla oli kyllä laillinen yksityisoikeus omiin maihinsa, mutta ”tähän asti tilalliset tätä oikeuttaan eivät ole käyttäneet”, Aksel Lilius huomautti.⁸¹⁹

Lassin ja Miinan yhteiset vuositulot olivat noin 380 markkaa, mikä vastasi verrattain hyvän työhevosen hintaa⁸²⁰. Pääosa pariskunnan palkasta saatiin luontaistuotteina, raha-ansiot jäivät alle 90 markan. Heidän välttämättömiä menojaan olivat ruoka, asunnon vuokra, halot ja muut kotitarvepuut, vaatteisiin tarvittavat villat, hamput, pumpulilangat ja palttinat. Osa tarveaineista saatiin perheen viljelyksistä, osa raaka-aineista ja työpanoksesta piti ostaa ulkopuoliselta, kuten kenkiin tarvittava nahka ja suutarin työpalkkio. Lassin ja Miinan perhe eli kädestä suuhun, mitään ei jäänyt säästöön. Kruununveroista perhe oli vapautettu köyhyytensä vuoksi, mutta tuomarille oli maksettava kolme kappaa (16,5 litraa) viljaa, papistolla oli omat saatavansa ja kunnallismaksuja tuli suorittaa kansalaiskoulua ja vaivaishoitoa varten. Näihin maksuihin oli vuosittain varattava yhteensä noin kymmenen markkaa. Esimerkiksi historian tutkija Olle Lundsjö on määritellyt köyhiksi juuri Lassin ja Miinan kaltaiset ruokakunnat, jotka olivat kyllä työkykyisiä ja -ikäisiä mutta eivät kyenneet maksamaan veroa, koska heille ei jäänyt perustarpeiden tyydyttämisen lisäksi verotettavaa tuloa.⁸²¹

Yli puolet lapinlahtelaisista asumuksista oli savupirtejä 1880-luvun lopulla. Osuus oli verrattain suuri muuhun maahan verrattuna. Savupirtissä asui myös Lassin ja Miinan perhe. ”Savu pyrkii kaikkia esineitä mustaamaan”, kuvasi Aksel Lilius tuvan elämää. Asumusten vetoisuus yhdistyneenä hautovaan lämpöön aiheutti reumatismia,

kuumetta ja rintatautia. Ylä-Savossa kiertäneiden piirilääkäreiden mukaan asumusten puhtaudesta ei voinut vielä 1900-luvun alussakaan puhua. Sylkyastia oli tuntematon ja mukitkin harvinaisia. Oli paljon mökkejä, joiden pihapiiriin ei ollut rakennettu käymälää. Syöpäläiset olivat yleisiä. Lisäksi huoneissa asui aivan liian paljon väkeä, mikä alensi hygieniaa ja altisti tartuntatauteille. Myös Aksel Lilius raportoi lapinlahtelaisien terveysongelmista. Yleisimpiä tauteja olivat reumaattiset vaivat sekä hengitys- ja ruuansulatuselinten taudit. Savutupien ja -saunojen, kaskisavujen ja riihien Savossa kärsittiin erityisesti silmäsairauksista, kuten kaihista ja trakoomasta eli silmäpaskosta. Kulkutaudeista hinkuyskä ja tuhkarokko olivat yleisiä ja vaarallisia lastentauteja. Iso-rokkorokotus oli lapsille pakollinen.⁸²²

Työkykyisyys oli loisiväestön toimeentulon kannalta olennaista. Sairastuminen vei perheen helposti ahdinkoon. Näin Aksel Lilius kuvasi työkyvyn menettämisen vaikutuksia kertoessaan lapinlahtelaisesta uudistorpan rakentajasta Ville T:stä:

Vaikea jäsenkolotus (reumatismi), johon T. alussa vuotta 1881, kuten hän ilmoitti, liiallisista ponnistuksista sairastui ja joka piti hänet jotenkin työhön kykenemättömänä aina seuraavaan elokuuhun, oli vähällä saattaa hänet ja koko perheensä torpasta maantielle, mutta saatu vähäinen vaivais-apu piti kuitenkin elonkipinän ja parempain päivän toivon vireillä.⁸²³

Lassi ja Miina osasivat lukea mutta eivät kirjoittaa. Lilius korostaa, että perhe eli kristillis-siveellisesti. Sunnuntai pyhitettiin lepopäivänä. Ainakin kerran vuodessa pariskunta kävi kirkossa ehtoollisella. Perhe omisti joitakin hengellisiä kirjoja. Vanhemmat opettivat lapsiaan lukemaan, ja myöhemmin näiden oli tarkoitus käydä sunnuntai- ja lastenkoulua. Kansakoulu Lapinlahdelle oli perustettu 1881. Liiallinen taipumus väkijuomien käyttöön oli Liliuksen mukaan ollut Lapinlahdella yleinen pahe, mutta vuoden 1866 kotipolton kieltäminen oli vaikeuttanut paloviinan saantia. Myös yleinen rahapula hillitsi väkijuomien nauttimista. ”Yleinen mielipide väestössä rupeaa myöskin juoppoutta moittimaan”, Lilius arveli viitaten raittiuseurojen perustamiseen.⁸²⁴

Aksel Liliuksen raportin mukaan kahvin nauttiminen oli Miinan ja Lassin harvoja huvituksia. Vuotuinen kahvi ja sokeri maksoivat yhteensä neljä markkaa. Kahvia hankittiin neljä naulaa eli noin 1,7 kiloa vuodessa. Tällä määrällä kahvinjuonti tuskin oli aivan jokapäiväinen nautinto. Lassin polttama tupakka oli itse viljeltyä, joten tupakoinnista ei koitunut muita menoja kuin vuosittaisten tulitikkujen hankinta 1,50 markalla. Sunnuntai- ja juhlapäivinä Miina ja Lassi kävivät tuttavissa kyläilemässä. Kesällä kuljettiin maanviljelijöiden elonleikkuujuhliissa, joissa juhlavieraat kestitystä vastaan kokosivat eloja. Myös naapureiden hääjuhliin osallistuttiin. Niissä kutsumaton vieras sai olla osallisena tanssissa, mutta ei kestityksessä.⁸²⁵

Aksel Lilius kuvasi lapinlahtelaisia avomielisiksi ja vieraanvaraisiksi, savolaista luonnetta vilkkaaksi ja leikkisäksi: ”kieli täynnä kokkapuheita ja sananlaskuja, joista harvoin kukaan ottaa pahastuakseen.” Puhe oli siistiä, ainakin Liliuksen kuulleen. Hän toteaa, että törkeitä rikoksia tehtiin Lapinlahdella harvoin, mutta käräjöimisen halu oli yleinen. Käräjöimisellä oli alueella pitkät perinteet, kuten Ville-Pekka Kääräinen maariitoja

käsitlevässä luvussaan osoittaa. Kunnallisveroa maksavilla työmiehillä oli varallisuuteensa suhteutettua äänivaltaa kunnallisissa ja kirkollisissa asioissa, mutta lapinlahtelainen Lassi ei ollut yhteiskunnallisesti osallistuva: ”tätä kansalaisoikeuttaan hän [Lassi] ei milloinkaan käytä; tuskin hän tietääkään itsellään sellaista oikeutta olevan.”⁸²⁶

Opettavaisen ymmärtäväisesti Aksel Lilius kiteytti Lassin ja Miinan perheen aineellisen elintason laajentaen kuvaustaan myös henkisen hyvinvoinnin tarkasteluun. Kuten Lilius matkaraportissaan havainnoi, itäsuomalainen tilaton väestö oli sosiaalisesti ja taloudellisesti heterogeeninen ryhmä. Lisäksi yksittäisen henkilön ja perheen sosiaalinen asema oli nopeasti muuttuvainen. Kausityöttömyys tai sairaus romahdutti taloudenpidon, mutta loiselle pieni vuokramökki tai torpparille uusi raivattu vuokrapelto toi jo huomattavaa kohennusta elämään. Sivistyneistön käymässä aikalaiskeskustelussa ihanteena oli kuitenkin maahan juurtuva talonpoikaisuus, jota vasten tilattoman väestön elämää peilattiin. Aksel Liliuksen kristillissiveellinen pappisuvun kulttuuritausta kuultaa hänen matkaraportistaan vahvasti läpi, eivät ehkä niinkään pariskunnan omat tunteukset ja ajatukset arjestaan:

Perhe ei ole tottunut suuriin elämäntarpeihin. Mitään elämän mukavuuksia se ei kaipaa, ja kun sillä on tarpeeksi ruokaa, niin se on tyytyväinen. Tulevaisuuttaan se ei suuresti ajattele ja niin kauan, kuin piisaa terveyttä ja työtä, se tietää tulevansa toimeen. Mutta huono ruoka ja vaatetus pian turmelevat terveyden, ja nykyään paikkakunnalla vallitseva työnpuute tekee mielen murheelliseksi. Työmies ryhtyisi mielellään uutistorpan viljelykseen, johon paikkakunnalla kyllä olisi tilaisuutta, mutta varattomuus hänet siitä estää.⁸²⁷